VÁLTOZÁSMODELLEK A TELEPÜLÉSNEVEK KÖRÉBEN[1]

1. Az a felismerés, miszerint bizonyos helynevek (elsősorban a településnevek) részint a szemantikai tartalmukat, részint a morfológiai struktúrájukat, részint az etimológiájukat tekintve egyezéseket mutatnak, azaz névtípusokba tömörülnek, késztette a történeti helynevek kutatóit az elmúlt század közepén arra, hogy megkíséreljék a településneveket egyfajta tipológiai rendszerbe állítani. Ezt a 20. század első felében KNIEZSA ISTVÁN által a településnevek vizsgálatára kialakított módszert – amit legfőbb kritikusa, KRISTÓ GYULA később történeti helynév-tipológiának nevezett (1976: 3) – azonban kikezdte az idő, s elsősorban kronológiai merevségét tekintve a mai tudományosság számára eredeti formájában lényegében tarthatatlanná vált. Megújítása, újragondolása ugyanakkor nem csupán a helynévkutatás vagy a nyelvtörténetírás szempontjából égetően fontos feladat, hanem a helyneveket hasznosító más tudományágak számára is, hiszen a névtipológia eredményeire nagyívű következtetéseket alapoztak – elsősorban település- és népességtörténeti szempontból – a társtudományok, főképpen a történettudomány és a történeti földrajz képviselői is.

A történeti helynév-tipológiát mindazonáltal nem csupán az egyes névtípusok nyelvi, kronológiai jellemzőinek vonatkozásában kell felülvizsgálni, hanem szükségszerűen ki is kell egészíteni egy új aspektussal: a helynevek változástípusainak rendszerbe foglalásával (vö. MEZŐ 1989: 144). A nevek tipológiai rendszerének ugyanis tekintettel kell arra is lennie, hogy a helynevek – más nyelvi jelekhez hasonlóan – külső (azaz nem nyelvi) okok, illetőleg belső (azaz névrendszerbeli) motívumok hatása következtében igen gyakran különféle változásokon is keresztülmennek, amely változások a nevek alakját vagy jelentését egyaránt érinthetik (l. ehhez még HOFFMANN 1999a: 213, 1999b: 70).

A helynevek életében bekövetkező változások vagy más terminussal: a típusváltások rendszerbe foglalásának időszerűségére MEZŐ ANDRÁS másfél évtizeddel ezelőtt, a zalaegerszegi névtani tanácskozáson e szavakkal figyelmeztetett: „A tiszteletreméltó előtanulmányok után ma már elérkezett arra az idő, hogy a típusváltások valamennyi lehetséges módjának földerítésével … megújítsuk településneveink történeti-névtani tipológiáját.” (1989: 146). Írásomban a településnév-változások típusainak, az e körben megmutatkozó változási szabályoknak egy lehetséges tipológiai rendszerét igyekszem felvázolni, és egyúttal megkísérlem azt is, hogy az e változások mögött rejlő legfontosabb kiváltó oko(ka)t is bemutassam.[2]

[1] Készült az OTKA T 034216 számú pályázatának támogatásával.

[2] A változások vizsgálata több magyar névkutató munkájában előkerült már a korábbiakban is, de nem a teljességük leírásának a szándékával, hanem inkább speciális, a választott téma szempontjából releváns változástípusokra tekintettel. KÁZMÉR MIKLÓS például egy morfológiai helynévtípus, a *falu* földrajzi köznevet (és változatait) tartalmazó településnevek változási lehetőségeit vette számba máig mintaszerű érvénnyel és alapossággal (1970). MEZŐ ANDRÁS egy szemantikai típus, a patrocíniumi nevek típusváltásait követte nyomon írásaiban (pl. 1989, 1996: 231–49), elsősorban a konvergens és a divergens fejlődésre összpontosítva figyelmét. De ugyanő a helységnévváltozá-

DOI: https://doi.org/10.29178/NevtErt.2005.17

A változás-tipológia időbeli keretének a kijelölése szinte önként adódik: minthogy a magyar hivatalos helységnévadás időszaka – amikor a településnév-adás és változtatás a közigazgatás különböző szintű szerveinek a felügyelete alatt zajlott – a fent idézett MEZŐ ANDRÁS jóvoltából alapos vizsgálatban részesült (1982), a „természetes" településnév-változások áttekintése a legkorábbi dokumentumoktól a 18. század második feléig terjedő időszak vonatkozásában látszik – a MEZŐéhez hasonlóan monografikus feldolgozásban – megvalósítandónak.

2. A helynevek – csakúgy, mint a közszavak – két összetevő, a névalak és a jelentés kapcsolataként határozhatók meg. A névalak változásainak a szabályszerűségeit elsősorban a lexikális-morfológiai (és vele olykor összefüggésben a funkcionális-szemantikai) struktúra módosulásaiban ragadhatjuk meg, a jelentését pedig a denotatív jelentés megváltozásában. A településneveket érintő változási szabályok egy lehetséges tipológiai rendszerét az alábbiakban írhatjuk le.

1. Komplex folyamatok: a denotatív jelentés és az alak egyidejűleg változik
- 1.1. névkeletkezés: Ø > *Debrecen*
- 1.2. néveltűnés: *Salamon* > Ø
- 1.3. névdifferenciálódás: *Apáti* > *Kisapáti, Nagyapáti*
- 1.4. névintegráció: *Szurdok* + *Bénye* > *Szurdokbénye*

E folyamatok közül a névkeletkezés jelenségével a változások kapcsán nem foglalkozom, mivel ezt a keletkezéstörténet, nem pedig a változástörténet körébe utalom. E helyütt csupán a már meglévő nevek módosulásait (azaz lényegében a másodlagos nyelvi folyamatokat) tárgyalom.

2. Jelentésváltozások: a denotatív jelentés változik, az alak érintetlenül marad
- 2.1. névátvitel: *Döbrés* 'település' > *Döbrés* 'határrész'

A névátvitel fordított irányú folyamata (azaz a nem települést jelölő helynév > településnév változási irány) az előző pontban megfogalmazott okok miatt ugyancsak nem része a változástipológiának: a *Sáros-patak* 'vízfolyás' > *Sárospatak* 'település' metonímia ugyanis szintén a településnevek keletkezéstörténetét és nem a változási folyamatait gazdagítja.

---

sok közigazgatási fórumok általi befolyásolására is részletesen kitért a hivatalos helységnévadást bemutató monográfiájában (1982). KISS LAJOS a földrajzi nevek nyelvi fejlődését taglaló könyvecskéjében a nevek hangtestét és a morfológiai szerkezetét érintő változásokra egyaránt tekintettel volt (1995). Strukturális alapokon állva és elméleti igénnyel készült HOFFMANN ISTVÁN helynévelemzési monográfiája, amelynek keletkezéstörténeti fejezetében a helynevek változási köre is figyelmet kapott, mégpedig – a munka strukturalista szemléletének megfelelően – szerkezeti megközelítéssel (1993). Újabb írásaiban ismét előkerültek a szerkezeti változási szabályok: ezekben a munkákban a szerző kiegészítette, pontosította a korábban megírtakat, és bizonyos fogalmak kapcsán terminológiai módosításokat is tett (vö. pl. 1999a, 1999b). Írásomban leginkább az általa képviselt szemlélethez és terminológiához kapcsolódom.

3. Alaki változások: az alak változik, a denotatív jelentés változatlan marad
3.1. teljes változás: névcsere: *Disznó > Apáti*
3.2. részleges változás
3.2.1. szabályokba foglalható (megjósolható) változások: a névrészeket és a névelemeket tendenciaszerűen érinthetik
A) a szintaktikai szerkezet változása
a) kiegészülés
jelzői előtaggal: *Óvár > Nagyóvár*
földrajzi köznévi utótaggal: *Körmöc > Körmöcbánya*
b) ellipszis
jelző (előtag) marad el: *Péterlaka > Laka*
földrajzi köznév (utótag) marad el: *Remetefalva > Remete*
c) névelem > névrészcsere: *Kereki > Kerekegyház*
d) névrész > névelemcsere: *Kovácstelke > Kovácsi*

A szintaktikai szerkezet megváltozása során a helynévnek mind a funkcionális-szemantikai arculata, mind a lexikális-morfológiai struktúrája módosul olyan formában, hogy az új név vagy új névrészt és ezzel együtt (a helyre vonatkozó) többletinformációt vesz fel az elsődlegeshez képest, vagy pedig funkcionális szerepű névrészt és ezzel együtt információtartalmat veszít.

B) a morfológiai szerkezet változása
a) redukció (névelemnyi csökkenés): *Hodosd > Hodos; Boldogasszonyfalva > Boldogfalva*
b) bővülés (névelemnyi növekedés): *Halász > Halászi*
c) névelemcsere: *Nyárágy > Nyárád*
d) névrészcsere: *Erzsébetforra > Erzsébetkuta, Mikefalva > Mikefa*

A morfológiai szerkezet megváltozásán azokat a folyamatokat értem, amelyek során az elsődleges név funkcionális-szemantikai szerkezete változatlan marad, és csupán a lexikális-morfológiai struktúrája módosul: azaz a név a változás során nem kap és nem is veszít információt. A névelemcsere és a névrészcsere esetében sem történik a funkcionális szerkezetben módosulás, hiszen mindkét változás során a lexikális-morfológiai struktúra valamely eleme (képző vagy utótag) egy ugyanolyan funkcionális szerepű másik (többnyire produktívabb) elemre cserélődik fel.

3.2.2. szabálytalan (nem megjósolható) változások
a) deetimologizáció (elhomályosul a lexikális-morfológiai struktúra és az elsődleges név szemantikai arculata is): *Szentmária > Somorja*
b) népetimológia (az elsődleges lexikális-morfológiai és szemantikai struktúra átalakul egy másik lexikális-morfológiai és szemantikai struktúrává): *Szentkozmadamján > Szentkozmadombja*

Az ide sorolható településnév-változásokat nem lehet típusokba rendezni: a változás esetükben ugyanis nem tendenciaszerűen, hanem minden egyes névnél egyedi (nem megjósolható) jelenségként következik be. Mindez azt jelenti, hogy nem lehetnek előzetes feltevéseink arra vonatkozóan, hogy e változások során egy-egy településnév milyen típusú módosulásokon eshet át története során.

2.1. Noha a **komplex változási folyamatok**, azaz a denotatív jelentés és a névalak egyidejű megváltozása többféle nyelvi folyamatot magában foglalhat, ezeket a változásokat egységesen jellemzi az, hogy hátterükben jórészt külső, nyelven kívüli indítékok húzódnak meg. A települések életében sokféle, elsősorban történelmi okokkal magyarázható változás következhet be, amely változások a legszélsőségesebb esetben a település elpusztulását, elnéptelenedését is eredményezhetik. Közismert dolog például, hogy a tatárjárás vagy a török hódoltság jelentős mértékben átrendezte a magyar településhálózatot. A tatárjárás során igen súlyos pusztulást szenvedett többek között Bodrog megye településszerkezete is: a 13. század első felében és azt megelőzően említett 52 faluja közül mindössze 26 szerepel később is lakott helyként, az olyan települések viszont, mint a Tisza parti *Salamon* (1234: *Solomun:* Gy. 1: 726), *Kakat* (1224/291/389: villa *Kokot:* Gy. 1: 721) vagy *Bulcsú(földe)* (1224/291/389: terra *Bulsu:* Gy. 1: 714) a tatárjárás következtében olyan nyomtalanul törlődtek le a térképről, hogy az egykori falunak a helyét sem tudjuk utólag pontosan meghatározni. A település elpusztulása mint településtörténeti folyamat szélsőséges esetben tehát nyelvi síkon **névelt űnés**hez vezet.

A denotatív jelentésben természetesen a jelölt hely meglétének folytonossága mellett is történhetnek olyan elmozdulások, melyeket névváltozásokként foghatunk fel. A középkori települések történetében birtoklás- vagy népességtörténeti okokból gyakran bekövetkező településosztódás részleges változást eredményezhetett magában a névalakban is: Bars vármegyében számos településnév mutatja e változási folyamatot. *Apáti* falu például (1253: *Apati:* Gy. 1: 442) *Kis-* és *Nagyapáti*-ra (1335: possessum *maioris et minoris Apati:* Gy. 1: 425), *Málas* pedig (1156: *Malos:* Gy. 1: 460) *Ködi-* (1297/367: de *Kudymalusy:* Gy. 1: 460) és *Mindszentmálasa* (1327: possessio *Mendscenthmalasa:* Gy. 1: 460) településekre, valamint *Pusztamálas* (1314: *Puzta Malas:* Gy. 1: 460) pusztára osztódott. Minthogy a változás az elsődleges név lexikális struktúrájában megkülönböztető, differenciáló szerepű jelzővel (sőt gyakorta jelzőkkel) való terjedelmi növekedést jelent, a módosulást – az elkülönülést hangsúlyozandó – **névdifferenciálódás**nak nevezhetjük. Az e fogalommal megjelölt változás – mint fentebb jeleztem – azonban nem csupán a névtestet, hanem a denotatív jelentést is módosítja részlegesen. Ám fontos hangsúlyozni, hogy a középkorban a faluosztódás fogalma nem feltétlenül minden esetben önálló, egymástól elkülönült falvak létrejöttére utal, noha a *Kisapáti* név denotatív jelentése természetesen nem azonosítható az *Apáti* név denotatív jelentésével, hiszen közöttük egyfajta rész–egész viszony áll fenn.

Az osztódással, differenciálódással ellentétes folyamatként jelentkeznek a település-összeolvadásból eredő névváltozások. A középkorban ezek jóval ritkábbak voltak, és jóval nehezebben is ragadhatók meg, mint a faluosztódások. E történeti változásnak nyelvi síkon többféle vetülete lehet. A két falunév összeolvadhat egyrészt mindennemű alaki változás nélkül: az Abaúj vármegyei *Szurdok* (1234/243: *Zurduk:* Gy. 1: 149) és

Bénye (1293/496: *Benye:* Gy. 1: 150) esetében valószínűleg erről lehet szó: eggyé forrásuk a *Szurdokbénye* (1326/375: *Zurdukbenye:* Gy. 1: 150) névalakban testesült meg. De ritkábban történhet az összevonódás egyfajta kontaminációs megoldással is: a Veszprém megyei újabb kori *Pénzesgyőr* településnév az egykori *Pénzeskút* előtagjából és a mellette fekvő *Kőrösgyőr* utótagjából keletkezett. A település-összeolvadás nyelvi következményét – hangsúlyozva a névdifferenciálódással ellentétes voltát, azaz lényegében az egységesülési tendenciát – **névintegráció**nak nevezhetjük.

2.2. A denotatív jelentés megváltozása természetesen számos esetben nem vonja maga után a névtest megváltozását is. Ilyenkor magát a változást sem komplex folyamatként, hanem csupán **jelentésváltozásként** ítélhetjük meg. A település (azaz a denotátum) elpusztulása például nem mindig jár együtt a név eltűnésével is. Számos esetet említhetünk arra, hogy az egykori falu neve határrésznévként (azaz megváltozott funkcióval, megváltozott jelentéssel, új objektum megnevezéseként) tovább él. A középkori Veszprém megyei *Döbrés* falu neve (vö. 1369: *Debres:* KUMOROVITZ 1953: 245) például a Bakony lábánál lévő Tapolcafő település egy határrészének nevévé süllyedt (HOFFMANN 1984–85: 104). A folyamatot nyelvi síkon jelentésbeli változásként, konkrétabban a **névátvitel** egy sajátos típusaként, mint metonimikus névátvitelt (vagy pontosabban névtovábbvitelt) tarthatjuk számon. Ennek megfelelően minden olyan változást, amely egy meglévő település nevét más fajtájú denotátum megjelölésére viszi metonimikusan át, jelentésváltozásként definiálhatunk.

2.3. Valamennyi e változástípusokon kívül eső módosulás a denotatív jelentést érintetlenül hagyva csupán a névstruktúrában eredményez elmozdulásokat. A településnevek **alaki módosulásai** természetszerűen a bennük bekövetkező hangváltozások körét is magukban foglalják. Minthogy azonban fonetikai-fonológiai arculatukat tekintve a helynevek és a közszavak között nincsenek lényegi különbségek, s az általános hangfejlődési tendenciák a helyneveket éppúgy érintik, mint a közszavakat, másrészt pedig a hangtani változásoknak nincsen a morfológiai és a szintaktikai szerkezetre kihatásuk: egy a szerkezeti módosulásokat tekintetbe vevő változásvizsgálatnak e területet nem szükséges érintenie. Ezért a továbbiakban a településnevek alaki változásainak körében csupán a lexikális-morfológiai struktúrájukban bekövetkező rendszerszerű elmozdulásokat tárgyalom.

Azt a módosulást, amelynek során egy létező helynév átlép egy másik szemantikai osztályba, vagyis az elsődleges névhez képest egészen más funkcionális tartalmat közvetít, **teljes változás**nak nevezem. A változás megítélése független attól, hogy az új elnevezés megszületésével az eredeti név s a benne rejlő névadási indíték homályba vész-e, avagy a másodlagos névalak mellett a régi forma is – szinonim elnevezésként, vagylagos névként – tovább él. Az ilyen típusú változás mögött elsődlegesen szintén külső indukáló tényezők rejlenek: a denotátum valamely tulajdonsága (ez lehet a táji jelleg, a birtokos és még sok más tényező is) megváltozik, vagy inkább egyéb jellegzetes vonása kerül előtérbe, amelynek alapján a helyet egy más szemléletű névvel ruházza fel a névadó közösség. A tihanyi apátság alapítólevelében említett *Disznó* település (1055: *gisnav*) az elkövetkező jó két évszázad során valamikor *Apáti* nevet kapott, s a két megnevezés időleges vagylagos használatát (1267/296: *Gesnov* vel *Apathy*) köve-

tően ez utóbbi elnyomta a régi nevet (1275: *Apaty*), s kizárólagossá lett (vö. BÁRCZI 1958: 149). E névformákat a *vel* mellett gyakran *alias*-szal, *alio nomine*-vel vagy más hasonló szerkezettel kapcsolták össze: +1247/+284//572: v. *Woffa Illeyse* al. nom. *Kwkenyer* vocatur (Gy. 1: 862), 1299: p. *Feluelnuk* que moderno vocabulo *Makofolua* (Gy. 1: 863), [1341/387]: p-es *Parishaza,* quam al. nom. *Zabopalfelde* vocare dixit (Gy. 4: 88), 1346>351: p. *Appati* al. nom. *Zuha* (Gy. 2: 554). A magyar névtörténeti szakirodalomban az ilyen időszakosan vagylagos névformák, kettős névalakok aligalig részesültek figyelemben. Pedig a szinonim nevek, a névvariánsok e speciális típusainak az alapos vizsgálata, amellyel egyrészt a saját mivoltuk, másrészt típusuk belső viszonyai tárhatók fel, nem „öncélú névtani precízkedés", hiszen – amint erre BENKŐ LORÁND figyelmeztet – „mindegyik kérdéskörnek nagyon is megvan a helynevek élettanára, tipológiájára, kronológiájára és az ezekből következő történeti tanulságokra kiható jelentősége" (1998: 114–5).[3]

A *Disznó* > *Apáti, Felvelnek* > *Makófalva, Párisháza* > *Szabópálfölde* változási folyamatokat **névcsere** terminussal jelölöm meg, s a fogalmon – a denotatív jelentés azonossága mellett – a név teljes lexikális és funkcionális-szemantikai módosulását (a mindkét szinten bekövetkező kategóriaváltását) értem. Az itt tárgyalt *alio nomine*-féle szerkezetekkel összekapcsolt nevek kapcsán egy névszociológiai megjegyzés is tehető: e szerkezetek tekintélyes mennyiségét áttekintve ugyanis feltűnik, hogy az oklevelek megszövegezői csupán az ilyen, azaz teljesen eltérő struktúrájú neveket tekintették különböző névnek, s kapcsolták össze a fent bemutatott szerkezetek valamelyikével. Egyetlen olyan példáról sem tudok, ahol a kapcsolt nevek csupán morfológiai változatai (alakváltozatai) lennének egymásnak, vagyis a számos *alio nomine*-vel kapcsolt előfordulás között nincs egyetlen **Egres* al. nom. *Egresd* vagy **Petri* al. nom. *Peturfolua* sem.[4]

Azt a változástípust, amelyben az elsődleges településnévnek csupán a nyelvi megformálásában, az alkotóelemeiben ragadható meg valamilyen szerkezeti eltolódás, **részleges változásnak** tekinthetjük, s e változások lehetnek szabályokba, típusokba foglalhatók (azaz megjósolható változások), illetőleg szabálytalan, tendenciákként nem leírható (azaz megjósolhatatlan) változások. A **szabályszerű szerkezeti változások** – melyek mögött, az előzőekben látottaktól eltérően, döntően nyelvi (intralingvális) okok

[3] E téren HOFFMANN ISTVÁN legújabb írása (2004) valamelyest enyhített a hiányon, bár terjedelmes tanulmánya szándéka szerint elsősorban a helynévi szórványok nyelvi hátterére volt figyelemmel, s a vagylagos nevek csak érintőlegesen és főleg a latin szövegezésre koncentrálva kerülnek elő írásában.

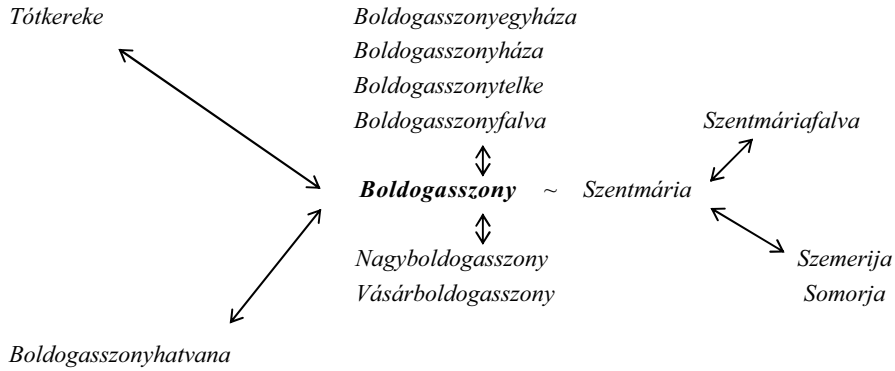
[4] Nincs is ebben persze semmi rendkívüli, végtére is mi okunk lenne feltételezni, hogy a névtudat a régiségben másként működött volna, mint manapság. Márpedig napjainkban *Hajdúszoboszló* város neve a köznapi használatban egyszerűen csak *Szoboszló*-ként szerepel, *Berettyóújfalu*-é *Újfalu*-ként, *Várpalotá*-é pedig *Palota*-ként, ám ezek összetartozását nyelvtudatunk természetesnek tekinti, nem tartja szükségesnek, hogy a köznapi beszédhelyzetekben az egyik formát a másikkal összekapcsolva értelmezze. Ellenben *Tiszaszederkény*-ről szólva gyakran halljuk, hogy később *Leninváros* (1970-től), ma pedig *Tiszaújváros* (1991-től) néven szerepel, mivel e település az adott években új hivatalos nevet kapott. Lényegében ilyen magyarázatok a régiségben szereplő *alio nomine* és ehhez hasonló szerkezetekkel összekapcsolt névformák is.

húzódnak meg – megváltoztathatják a településnév alaki struktúráját pozitív és negatív irányban egyaránt, azaz a névterjedelem a változások eredményeképpen növekedhet vagy csökkenhet is. Mind a növekedés, mind a csökkenés módosíthatja a nevek **szintaktikai szerkezetét**, azaz érintheti a szemantikai és a lexikális-morfológiai struktúrájukat egyaránt. Ilyen változás a kiegészülés *Óvár* (1255: *Ouwar:* Gy. 1: 75) > *Nagyóvár* (1317: *Nogyowar:* Gy. 1: 126), *Körmöc* (1331: *Kremnicia:* Gy. 1: 454) > *Körmöcbánya* (1328: *Cremnychbana:* Gy. 1: 454) vagy az ellipszis: *Péterlaka* (1776: *Peterlaka:* INCZEFI 1960: 71) > *Laka* (ma ilyen néven is él), *Remetefalva* (1395: *Remethefalua:* KÁZMÉR 1970: 292) > *Remete* (1710: *Remete:* KÁZMÉR 1970: 292), a névelem > névrész csere: *Kereki* (1327/335: *Kereky:* Gy. 1: 224) > *Kerekegyház* (1459: *Kerekeghaz:* Z. 10: 95–6) vagy a névrész > névelem csere: *Kovácstelke* (1320: *Kuachteleke:* Gy. 2: 76) > *Kovácsi* (1467: *Kowachy:* Gy. 2: 76).

A változás módosíthatja továbbá a településnevek **morfológiai szerkezetét** is, azaz eredményezhet olyan eltolódásokat, amelyek a név funkcionális szerkezetét nem, csupán a lexikális-morfológiai felépítését érintik. Ilyen szerkezeti változás a redukció: *Hodosd* ([1177]>405: *Hvdust:* Gy. 1: 178) > *Hodos* (1213/550: *Hudus:* Gy. 1: 178) és a bővülés: *Halász* (1335: *Halaz:* Cs. 3: 680) > *Halászi* (1497: *Halazy:* Cs. 3: 680). Egy-egy helynévben az sem szokatlan, hogy valamely lexikális-morfológiai egysége kicserélődik azonos funkciójú más elemmel: névrészcsere történt az *Erzsébetforra* (1274>340: *Elysabethforra:* Gy. 1: 175) > *Erzsébetkuta* (1471: *Elsewbethkwtha:* Gy. 1: 175), *Mikefalva* (1381: *Mikefalua:* Kázmér 1970: 262) > *Mikefa* (1773: *Mikefa:* KÁZMÉR 1970: 262), névelemcsere pedig a *Nyárágy* (1299: *Naragh:* Gy. 1: 793) > *Nyárád* (1317: *Narad:* Gy. 1: 793) településnevekben.

A **szabálytalan változások**, azaz a nem megjósolható szerkezeti változások esetei között tarthatók számon az alaki struktúra elhomályosulásának: *Szentmária* (1287: *Zenthmaria:* MEZŐ 1996: 208) > *Somorja* (1383: *Samaria:* MEZŐ 1996: 208), illetve újraértelmesítésének: *Szentkozmadamján* (1426: *Zenthcozmadomijan:* MEZŐ 1996: 133) > *Szentkozmadombja* (ma így: FNESz.) példái: e folyamatokban a helynév lexikális szerkezete ugyancsak módosulásokon megy át. A **deetimologizáció** során az elsődleges név szemantikai és lexikális jellege egyaránt homályba vész, a **népetimológia** pedig a név korábbi (a névhasználók számára nem áttetsző) funkcionális-szemantikai és lexikális-morfológiai szerkezete helyébe úgy hoz egy másikat, egy szerkezeti szempontból áttetszőt, hogy az újonnan létrejövő név hangalakilag valamelyest emlékeztet az eredeti formára.

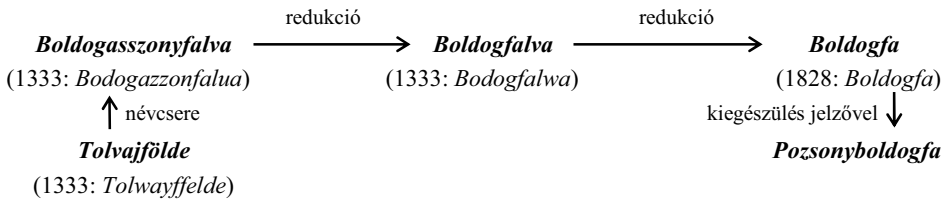
A szerkezeti változások erősen szövevényes, olykor szinte kibogozhatatlanul egymásba fonódó voltának, azaz voltaképpen a változási lehetőségek többirányúságának az érzékeltetésére s a további részletezésük helyett álljon itt egy patrocíniumi településnévcsoport példája. A *Boldogasszony* védőszentnévből számos helységnév alakult a Kárpát-medencében (l. ehhez MEZŐ 1996: 206–11), s legtöbbjük strukturális felépítése módosult is az idők folyamán. Azokat a változásokat, amelyek a *Boldogasszony* településnevet potenciálisan érinthetik (azaz a *Boldogasszony* nevekben adatolhatóan bekövetkezett változások összességét), az 1. ábra szemlélteti.

1. ábra. A *Boldogasszony* településnév változási lehetőségei

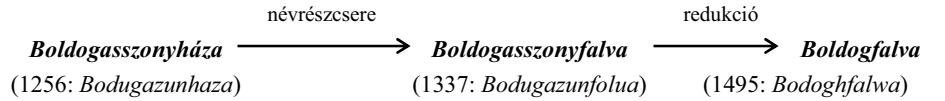
Mint az ábrán látható: a patrocíniumi településnév kiegészülhet többféle földrajzi köznévi utótaggal *(-falva, -telke, -háza, -egyháza),* járulhat hozzá megkülönböztető szerepű jelzői előtag *(Nagy-, Vásár-),* szerepelhet ő maga differenciáló jelzőként *(Boldogasszonyhatvana),* illetőleg fölcserélődhet egészében más szemantikai típusba tartozó névformával *(Tótkereke).* Tovább növeli, komplikálja a lehetőségek körét, hogy a *Boldogasszony* patrocíniumnak van egy szinonim használatú variánsa, a *Szentmária.* A szinonimitást egyértelműen mutatja az is, hogy a két névforma egyazon település adatsorában is váltakozhat egymással. A *Szentmária* is szenvedhet szerkezeti módosulásokat: kiegészülhet földrajzi köznévvel *(Szentmáriafalva),* keresztülmehet az elhomályosulás különböző fokozatain *(Szemerija, Somorja).* A közvetett változásviszonyok persze még tovább színezhetik a képet, hiszen például a másodlagos *Boldogasszonyfalva* név maga is tovább alakulhat: a *boldog* névelemének elmaradásával lehet belőle *Asszonyfalva,* az *asszony* lexémájának redukciójával *Boldogfalva,* differenciáló jelzővel kiegészülve pedig *Alsóboldogasszonyfalva* stb.

A *Boldogasszony* településnév esetében e variánsok tehát mint – oda-vissza bekövetkező – változási lehetőségek tarthatók számon (ahol a lehetőség tényét tulajdonképpen maguk a bekövetkezett változások igazolják vissza), ám e lehetőségek közül egy-egy meghatározott településnév életében többnyire mindössze néhány realizálódik. A 2.1. ábrán a Pozsony megyei mai Pozsonyboldogfa középkori és újkori adatai (l. MEZŐ 1996: 208, KÁZMÉR 1970: 255) a következő változásokat mutatják: a vélhetően elsődleges *Boldogasszonyfalva* névből redukcióval, az *asszony* névelem elmaradásával *Boldogfalva* alakult, amelyből a *-falva* > *-fa* (a magyar nyelvterületen másutt is szokásos) rövidülés *Boldogfa* névalakot eredményezett. A helységnévrendezések alkalmával a településnév megyei hovatartozásra utaló jelzői előtaggal egészült ki, így viseli ma a *Pozsonyboldogfa* hivatalos nevet. Színesíti a képet, hogy a *Boldogasszonyfalva* ~ *Boldogfalva* variánsok mellett a középkorban a falunak *Tolvajfölde* megnevezése is volt. Arra az adatok azonban nem világítanak rá, hogy ez vagy a patrocíniumból alakult névforma volt-e a település eredeti megnevezése. A *Tolvajfölde* elsődlegessége mellett szólhat ugyanakkor az, hogy a patrocíniumi településnevek közismerten sok eredeti névformát váltottak föl.

2.1. ábra. A változási lehetőségek realizációi *(Pozsony)Boldogfa* példáján

Az adatolás kronológiai rendje a fenti esetnél is világosabban rajzolja ki a változási lehetőségek realizációit a középkorban elpusztult Csanád megyei Boldogasszonyfalva település esetében (2.2. ábra): legkorábbi említése *Boldogasszonyháza* formát mutat, amelyből az utótag cseréjével *Boldogasszonyfalva* alakult. A település utolsó adatai az *asszony* névelem redukciójának következtében *Boldogfalva*-ként tűnnek fel.

2.2. ábra. A változási lehetőségek realizációi *Boldogasszonyfalva* példáján

Ezt a sokféleséget látva csöppet sem meglepő, hogy egy-egy településnév esetében a változási irányok megállapítása – a változások többvonalúsága vagy éppen összetartó, konvergens volta miatt – még gazdag adatoltság esetén is gyakorta nehézségekbe ütközik. A szálak kibogozása, a változások felfejtése többnyire időigényes, alapos vizsgálatok révén, számos tényezőnek (például általános nyelvfejlődési tendenciáknak, az egyes névtípusok kronológiai jellemzőinek) a figyelembevételével lehetséges csupán.

3. A történeti névtudománynak nemcsak a jelenségek tipizálásával kell foglalkoznia, hanem fontos feladata a változások okainak a feltárása is. Figyelembe kell venni persze azt is, hogy a tudomány nem tud minden változást megmagyarázni, ám az indítékok ettől még természetesen léteznek, a változások soha nem ok nélküliek. Különösen nehéz azonban ezeket az okokat a régi korok változásai kapcsán felfejteni, amikor is a változást indukáló tényezők – a nagy időbeli távolság miatt – a kutató szeme elől elrejtve, homályban vannak (vö. ehhez még BENKŐ 1988: 119–20, l. KISS J. 2003. is). A nyelvi változások jórészt ugyanis a tulajdonnevek esetében éppúgy a szinkrón nyelvi rendszerből fakadnak, mint a közszavaknál: a nevek is tagjai egy rendszernek, és mint ilyeneket a más elemekhez fűződő rendszerkapcsolataik, összefüggéseik, a rendszerben elfoglalt helyük határozza meg őket, és indukálja a változásaikat is.

A településnév-változások mögött rejlő nyelvi okokról egyelőre keveset tudunk, mivel a szakirodalom az eddigiekben a könnyebben megragadható külső tényezők ösztönözte változásokra volt elsősorban figyelemmel. Számításba olyan nyelvi indítékok jöhetnek leginkább, mint például a használati gyakoriság vagy másképpen a szociális elterjedtség, a közszói azonosíthatóság, a homonímia és a poliszémia kiküszöbölésének

az igénye, az analógia stb. Ezek közül a magyar névtörténeti szakirodalomban is felmerült okok közül e helyütt csupán egyre (a véleményem szerint legfontosabbra) kívánok röviden kitérni.

A helynevek keletkezését alapvetően a névmodellek határozzák meg, azaz névadáskor az új névalakulat mindig a meglévő névtípusok valamelyikéhez igazodva születik meg. A puszta személynévi településnevek például azért népesíthették be a Kárpát-medencét a honfoglalást követő néhány évszázadban, mert erre a magyarságnak volt (magával hozott) névadási modellje. A névadást, a névkeletkezést eszerint tehát a **modellkövetés** „szabályozza". A névmodellekben természetesen elmozdulások is bekövetkezhetnek az idők során: a korábban domináns névkeletkezési mód háttérbe szorul, s helyét egy másik veszi át. Ez az elmozdulás azonban nemcsak az újonnan születő nevek struktúráját befolyásolja (a modellkövetés, a modellhatás révén), hanem a már meglévők szerkezeti felépítésére is szükségszerűen hatással lehet, és (az **analógia** révén) azok módosulását eredményezheti.

Amennyiben tehát a településnevek (s általában a helynevek) nyelvi megformáltságában fellépő szerkezeti változások okait kutatjuk, lényegében azt kell kiderítenünk, hogy milyen tényezőknek lehetnek alárendelve maguk a névmodellek, azaz mi befolyásolja a bennük végbemenő elmozdulásokat. A válasz e kérdésre – úgy vélem – **az általános nyelvfejlődési tendenciákban** rejlik. Az általános nyelvfejlődési tendenciák ugyanis – a közszavak szerkesztési szabályainak a befolyásolásához hasonlatosan – bizonyos időhatárok között adott névtípusokat, névstruktúrákat részesítenek előnyben. A szó- és névalkotást a korai ómagyar kor időszakában jórészt a képzés, sőt azt megelőzően a formánsnélküliség uralta. A formánsnélküliség jól tükröződik a legkorábbi adatokkal dokumentálható időszak puszta személynévi, törzsnévi, foglalkozásnévi, népnévi stb. településneveiben. A helynévképzés dominanciájának időszakában aztán nemcsak a szó- és névalkotási, hanem a változási szabályok is ehhez igazodtak: vagyis eredeti képző nélküli névalakulatok ez idő tájt másodlagosan gyakorta bővültek képzővel, amint azt a népnévi *Német* > *Németi* (Abaúj vm.), a foglalkozásnévi *Kovács* > *Kovácsi* (Bars vm.) vagy a személynévi *Peter* > *Peterd* (Baranya vm.) stb. eredetű településnevek példái mutatják.

A képzés prioritása idővel megszűnt, s helyébe az összetétellel való szó- és névalkotás lépett. Amint a nyelvfejlődési folyamatok az összetételnek mint keletkezési módnak kedveztek, a változási szabályokban is módosulás állt be: a nevek földrajzi köznévi névrésszel való másodlagos kiegészülése (és részben a jelzővel való kiegészülése) mögött ez a nyelvi indíték állhat. Olyannyira intenzív volt ez a változási szabály, hogy számos korábbi képzett helynév formánsa földrajzi köznévvel cserélődött fel: a középkori *Kerekegyház* falu a 14. század első felében még *Kereki* volt, *Peterhely*-nek (Békés vm.) az ómagyar korban még *Peterd, Halásztelek*-nek (Fejér vm.) pedig *Halászi* névelőzmény felelt meg. A névterjedelem ilyen okokból fakadó növekedését azonban pár évszázad múltán ellensúlyozta egy azt keresztező tendencia: egy általános rövidülési folyamat, amely például a *-falva* (és más földrajzi köznévi) utótagú településnevekből – mintegy speciális tapadásos folyamatként – az utótagot eltüntette (a változás megindulása a 14–16. századra tehető): *Szentjakabfalva* > *Szentjakab, Remetefalva* > *Remete* (a típusváltáshoz l. KÁZMÉR 1970: 286–94), vagy pedig – sajátos névrészcsere-jelenségként – *-fala,*

-fa formává módosította: *Pálfalva* > *Pálfala* (uo. 267–74), *Asszonyfalva* > *Asszonyfa* (uo. 252–67). Ennek kapcsán talán annak a lehetőségét is fölvethetjük, hogy a rövidülési folyamat, a rövid formák használata bizonyára főként a szóbeliséget jellemezte, a bonyolultabb alakulatok pedig az írásbeliség szintjén lehettek dominánsabbak, lévén ezeknek más, szélesebb körben ható használatuk.

4. Zárásképpen már csupán két megjegyzést kívánok tenni: az egyik az okok feltárásának a lehetőségére, a másik pedig a fontosságára, lehetséges hozadékaira vonatkozik. Abban, hogy a nyelvi változások (közte a településnév-változások) indítékait nem mindig tudjuk feltárni, maguknak a nyelvi változásoknak a természete a „ludas". A gyakran rendkívül régen lefolyt változásoknak az okait jórészt „elmosta az idő", s csupán az eredményét viszi tovább a nyelv. Minthogy azonban az újabb változások gyakran a szemünk előtt történnek, „körülményeik a mai szinkróniában is észlelhetők, és ezért oksági viszonyaikban jobban megközelíthetők számunkra" – írja BENKŐ LORÁND (1988: 120) –, analógiájuk segítségül hívható a régi változások indítékainak a felderítéséhez is.

A nyelvi indíttatású névszerkezeti változásoknak – a nyelvi természetű változások többségéhez hasonlóan – feltétlenül van valamilyen időbeli keretük, ami persze nyilvánvalóan nem túl határozott időpontokkal jelölhető ki. Amennyiben ezt a föltevést elfogadjuk kiindulópontul, a változásvizsgálatok segítségünkre lehetnek a helynévtípusok – a történeti helynév-tipológia részeként oly sokat vitatott és a tudományosság által egyre inkább képlékenynek tartott – kronológiai értékének a pontosításában is.

Irodalom

BÁRCZI GÉZA 1958[2]. *A magyar szókincs eredete.* Budapest.

BENKŐ LORÁND 1988. *A történeti nyelvtudomány alapjai.* Budapest.

BENKŐ LORÁND 1998. *Név és történelem. Tanulmányok az Árpád-korról.* Budapest.

HOFFMANN ISTVÁN 1984–85. A helynévrendszer változásai egy határrésszé vált településen. *Magyar Nyelvjárások* 103–14.

HOFFMANN ISTVÁN 1993. *Helynevek nyelvi elemzése.* Budapest.

HOFFMANN ISTVÁN 1999a. A helynevek rendszerének nyelvi leírásához. *Magyar Nyelvjárások* 207–16.

HOFFMANN ISTVÁN 1999b. Névrendszertani megjegyzések a patrocíniumi helységnevek történetéhez. *Névtani Értesítő* 21: 66–70.

HOFFMANN ISTVÁN 2004. Az oklevelek helynévi szórványainak nyelvi hátteréről. In: *Helynévtörténeti tanulmányok* 1. Szerk. HOFFMANN ISTVÁN – TÓTH VALÉRIA. Debrecen. 9–61.

INCZEFI GÉZA 1960. *Szeged környékének földrajzi nevei.* NytudÉrt. 22. Budapest.

KÁZMÉR MIKLÓS 1970. *A »falu« a magyar helynevekben. XIII–XIX. század.* Budapest.

KISS JENŐ 2003. A nyelvi változás. In: *Magyar nyelvtörténet.* Szerk. KISS JENŐ – PUSZTAI FERENC. Budapest. 23–68.

KISS LAJOS 1995. *Földrajzi neveink nyelvi fejlődése.* NytudÉrt. 139. Budapest.

KRISTÓ GYULA 1976. *Szempontok korai helyneveink történeti tipológiájához.* Acta Historica 55. Szeged.

KUMOROVITZ L. BERNÁT 1953. *Veszprémi regeszták (1301–1387)*. Budapest.

MEZŐ ANDRÁS 1982. *A magyar hivatalos helységnévadás.* Budapest.

MEZŐ ANDRÁS 1989. A típusváltás. Egy fejezet helységneveink élettanából. In: *Névtudomány és művelődéstörténet.* Szerk. BALOGH LAJOS – ÖRDÖGH FERENC. MNyTK. 183. Budapest. 143–6.
MEZŐ ANDRÁS 1996. *A templomcím a magyar helységnevekben (11–15. század).* Budapest.
Z. = A zichi és a vásonkeői gróf Zichy-család idősb ágának okmánytára 1–12. 1871–1937. Budapest.

TÓTH VALÉRIA

VALÉRIA TÓTH, **Models of changes among settlement-names**

Research on the names of settlements should concentrate both on the systematic analysis of the names and on the description of the rules of name changes. Due to the fact that place-names as well as common nouns can be perceived as combinations of a signifier (form) and a signified (denotative meaning), their changes have to be described from two aspects. If the denotative meaning of the name changes in such a way that the name-form remains the same, one can speak of a change in denotation (*Döbrés* 'name of settlement' > *Döbrés* 'regional name'). During the process of a change in form, the denotative meaning of the name does not alter. Instead, the name-form is exposed to a lexical-morphological (often parallel with a semantic) change *(Disznó > Apáti)*. Regarding changes in form, one can identify regular (predictable) changes, such as adding a post-constituent *(Körmöc > Körmöc**bánya**)*, ellipsis *(Remete**falva** > Remete)*, changing a morpheme (often labelled as 'element') of the name to a name-constituent *(Kereki > Kerek**egy-ház**)*, changing a name-constituent to a morpheme *(Kovács**telke** > Kovács**i**)* leading to a change in the syntactic structure of the name; reduction *(Hodos**d** > Hodos)*, suffixation *(Halász > Halász**i**)*, changing a morpheme to another (*Nyárá**gy** > Nyárá**d***), changing a name-constituent to another *(Mike**falva** > Mike**fa**)* resulting in a change of the morphological structure of the name. The loss of etymological transparency *(Szentmária > Somorja)* and folk etymology *(Szentkozmadamján > Szentkozmadombja)* are examples of irregular (unpredictable) changes in form. Complex changes involve changing both the denotation and the form of the name. The disappearance of a name *(Salamon > Ø)*, the differentiation of a name *(Apáti > **Kis-*** and ***Nagy**apáti)*, and the integration of names *(Szurdok + Bénye > Szurdokbénye)* can illustrate this subclass.

NYELVTÖRTÉNETI SZEMPONTOK AZ ÁRPÁD-KOR ETNIKAI VIZSGÁLATÁHOZ[1]

1. Olyan forráshiányos, illetve forrásszegény időszakoknak, mint a magyar honfoglalást megelőző, illetve azt közvetlenül követő korszaknak az etnikai viszonyait mai ismereteink szerint közvetlen bizonyítékok segítségével nem vizsgálhatjuk: bár a honfoglalás után az oklevelezés viszonylag korán megindult, ezek a források alig vagy egyáltalán nem utalnak a települések lakóinak származására. Éppen ezért a népességkutatók olyan közvetett forrásokhoz fordulnak, mint a történelem, a régészet, a történeti névkutatás, a történeti földrajz és történeti biológia, az antropológia, újabban pedig a genetika eredményeihez. Mindezek közül a kezdetektől fogva különleges hangsúlyt kapott a helynevek vizsgálata.

[1] Készült az OTKA T 034216 számú pályázatának támogatásával.